

מזיק ברשות מצוה

ראשי פרקים

- א. רץ בין השמשות בערב שבת
- ב. פוסקים הסוברים שאף בשאר מצוות פטור
- ג. שיטת הרמב"ם
- ד. גדר הפטור לרץ ברשות מצוה
- ה. מקרים בהם יש נפקא מינות בין הפוסקים
- ו. מסקנת המשנה ברורה
- ז. דיונים בדין מזיק ברשות מצוה
- ח. מזיק מתוך שבא להציל נרדף
- ט. היוזק מתוך שמחת מצוה
- י. סיום

א. רץ בין השמשות בערב שבת

שנינו במשנה ב"ק לב, א שניים שהיו מהלכין - ברה"ר אחד רץ ואחד מהלך או שהיו שניהם רצין והזיקו זה את זה - שניהם פטורים.¹ ובפשטות הפטור הוא בין להזיק ממון ובין לחובל). **ובגמרא** - מתניתין דלא באיסי בן יהודה שאמר הרץ חייב משום שהוא משנה מהרגילות (שהרגילות ברה"ר ללכת ולא לרוץ) ומודה איסי בע"ש בין השמשות שהוא פטור מפני שרץ ברשות ואמר ר' יוחנן הלכה כאיסי בן יהודה. שואלת הגמרא על סתירה בדברי ר' יוחנן שפוסק כסתם משנה ופוסק כאיסי בן יהודה? מתרצת הגמרא חיסורי מחסרא והכי קאמר אחד רץ ואחד מהלך - פטור, בד"א בע"ש בין השמשות, אבל בחול אחד רץ ואחד מהלך - חייב ואם שניהם רצין - פטורין. והגמרא דנה בדברי איסי בן יהודה שפוטר בע"ש בין השמשות מפני שרץ ברשות: בע"ש מאי ברשות איכא? כדרי חנינא דאמר ר' חנינא בואו ונצא לקראת שבת כלה מלכתא, ר' ינאי מתעטף וקאי ואמר: בואי כלה בואי כלה.

¹ עיין תה"ד סימן ר"י משם ניתן ללמוד שאף החובל בגופו נפטר אם לא עשה זאת במזיד.

רש"י מפרש בואו ונצא - כאדם המקביל פני מלך. הסיבה לקבלת השבת - היא משום תוספת שבת, להוסיף מזמן החול. ובסיבת הריצה מסביר הבן יהודיע ב"ק לב, א שיש מצוה לצאת מהעיר לשדה להקביל בואה של השבת ומצוה לרוץ לקראת השבת.

המרדכי ב"ק סימן לט אומר על דברי איסי בן יהודה שדווקא אותה מצווה של בין השמשות שאין לו שהות - בה פטר איסי את המזיק בריצתו, אבל בשאר מצוות כגון לרוץ לבית הכנסת או לבית המדרש שיש לו פנאי אם הזיק - חייב. ונראה לומר שסיבת הפטור היא מדין אונס גמור משום שהוא בחול טובא ואין לו יכולת להזהר בזמן כזה (ע"י תוס' ב"ק כ"ב ד"ה ושמואל וברמ"א שעח, א) חוות יאיר סימן רז.

החוו"י שאל על מקרה בו ראובן רץ לקול הכרזת השמש ברחוב לצאת לקידוש לבנה ובמרצתו למקום התכנסות הקהל לקידוש לבנה הוא פגע בחנות של לוי העומדת לפני פתח ביתו ושפך כד של שמן, הפיל כמה כלי זכוכית ושיברן ותבעו לוי לדין. טענת ראובן שרץ הוא ברשות לדבר מצוה רבה כמו שאמרו חז"ל "אילו לא זכו ישראל לקבל פני אביהם שבשמים וכו'" ואם כן יש לפטור אותו מהנזק שגרם בריצתו כמי שפטרו את הרץ בע"ש בין השמשות שפטור בניזקי חבירו משום שהוא רץ ברשות מצוה. לעומתו בעל החנות הניזק טען שהטעם שהרץ חייב בנזק המהלך אם היה זה בחול - זה משום שהרץ הוא משנה מהרגילות, כי הדרך של בני אדם להלך ברה"ר ולא לרוץ לכן הניזק לא ראה להזהר מפניו כי בא פתאום שלא עפ"י סדר העולם, אבל בער"ש בין השמשות שהוא רץ ברשות ודרך בני אדם לרוץ - פטור, שהיה לו למהלך להזהר ולילך מן הצד פן יזיקנו הרץ בזמן בין השמשות שיש רגילות לרוץ.

והשיב החוו"י: נראה שראובן חייב לשלם על היזקו אך לא בגלל טענת לוי (שהיה למהלך ברה"ר להזהר ולכן פטרו את הרץ בין השמשות) כי אם ראובן משנה ורץ פתאום אין סברא שמוטל על בני אדם שברה"ר להזהר ממי שנוהג בשינוי, אלא נראה לחוות יאיר שאין למדין כלל מרץ בין השמשות בע"ש, ששם הוא בחול טובא שהרי הוא ספק לילה והוא זמן מועט לפני הלילה ממש, לכל היותר כדי הילוך אלף ות"ק אמה (שלוש עשרה וחצי דקות). ואם ירצה לומר שמצוות קידוש לבנה גדולה מאוד הרי אפשר לקדש לבנה אף ביחיד ומה שברוב עם הדרת מלך אינו סיבה שנפטור את הרץ וכן במי שרץ לבית הכנסת אעפ"י שיש לו בגמרא אסמכתא מפסוק - אין לפטור אם הזיק בריצתו. וכ"כ המרדכי שאין ללמוד שאר דבר מצווה מדין הרץ בע"ש בין השמשות.

אך יש להבין את שיטת החו"י והמרדכי שלמדו שבין השמשות כאמור בגמרא הוא בדווקא והוא כדי הילוך אלף וחמש מאות אמה (כאמור בשו"ע או"ח רסא,ב) ויש לתמוה הרי בין השמשות הוא זמן של ספק יום ספק לילה שאסור לעשות בו מלאכה ואם כך מהי כוונת הרף בין השמשות, אם כוונתו לסיים את ההכנות לשבת - הרי זמן זה אסור במלאכה. אמנם אפשר בדוחק לומר שהכוונה לדברי המשנה בשבת פ"ב מ"ז ספק חשיכה ספק אין חשיכה... אבל מעשרין את הדמאי ומערבין וטומנין את החמין. ומדובר בגמרא במי שרף לעשותם קודם חשיכה.

הסבר אחר שניתן לומר - הוא רף כדי לרחוץ פניו ורגליו לכבוד שבת או להתחיל בגדיו שאלו דברים המותרים אף בשבת. אך מדקדוק בלשון המרדכי: "ודווקא אותה מצווה דבין השמשות" נראה שכוונתו לקבלת שבת ואתי שפיר דברי הגמרא שהביאה את מעשה דר' חנינא שהיה מתעטף ואומר בואו ונצא לקראת שבת מלכתא. וכן בשטמ"ק ב"ק לב,א מסביר את שאלת הגמרא מאי ברשות איכא - כיוון שנקט בין השמשות ובין השמשות אין דרך בן ברית להיות עוסק בצרכי שבת שכל ישראל זריזין הן במצוות אם כן מאי ברשות איכא? ומשני שיוצא מעוטף לקראת שבת מלכתא ואומר בואי כלה בואי כלה - רואים שלמד שמדובר על קבלת שבת בין השמשות.

ברם אם אכן מדובר במצוה לקבל שבת - האם אפשר בכלל לקבל שבת בין השמשות? עיין בספר "שמור וזכור" לרה"ג מיכאל חסין שליט"א בסימן ל שהביא מחלוקת ראשונים בדבר, ולדעת הרא"ש הרמב"ן והר"ן - צריך לקבל שבת קודם זמן בין השמשות ולדעת הראב"ד באחד התירושים שייך לקבל שבת אף בין השמשות.

ובשו"ע או"ח רסא,ב פסק שמצוות תוספת שבת מקיימים רק בזמן שהוא וודאי יום וכן פסק המשנ"ב ס"ק יט. על כל פנים מי שלא קיבל שבת קודם השקיעה בדיעבד יקבל שבת בין השמשות ויוצא בזה לחלק מהשיטות ואפשר לומר שבזה המדובר בגמרא בדין רף בין השמשות לפי המרדכי וחו"י אך עדין צ"ע בדבריהם.

העונג יו"ט (או"ח סי' ט) אומר ג"כ שאין ללמוד מרף בע"ש ביה"ש לרף לשאר מצוה שדווקא ברף ביה"ש שגוף המצוה זה לרוץ לקבל את השבת כמש"כ רש"י כאדם המקבל פני מלך - אז פטור הרף אם הזיק, אבל רף למצוה אחרת כמו לקיים מצוות לולב או מצה והזיק - חייב, לפי שאין עצם הריצה מצוה. והעונג יו"ט מביא סמך לדבריו ממכות ח,ב שהחרישה לצורך העומר אינה נחשבת מגוף המצוה ולכן אם מצא חרוש כבר - אין צריך לחרוש. לעומת זאת קצירה היא גוף המצוה. דכתיב, וקצרתם והבאתם את עומר וכו' (ויקרא

כג, לכן אף אם מצא קצור צריך לקצור לשם מצוות העומר. והכא נמי לגבי שבת מיקרי הריצה מצוה שמצוה לרוץ כאדם המקביל פני מלך ולכן אם הזיק בריצתו - פטור, אבל ברץ למצוה אחרת - חייב לפי שאין הריצה גוף המצוה. נראה שסי"ל שהיכא שגוף המצוה לרוץ - פטרוהו אם הזיק, כדין אונס גמור, שהואיל ומצווה לרוץ - לא מוטל עליו לעיין טובא בריצתו ואם קרה שהזיק - פטור. משא"כ בשאר מצוות שהריצה היא בגדר הידור בעלמא ולא גוף המצוה - מוטל עליו לעיין טובא ולהזהר שלא יזיק בריצתו, שאם יזיק - יתחייב.

ב. פוסקים הסוברים שאף בשאר מצוות פטור

שיטת או"י (סימן רסז) והג"א (ב"ק פ"ג סימן יא)

בין השמשות לאו דווקא אלא משעה שמתחילים לתקן צרכי שבת לאפות ולבשל ולצלוח - הרי הוא ברשות, דהיינו מחצי היום ולמעלה שמתחילה השמש להעריב. והים של שלמה (ב"ק פ"ג סימן כג) פוסק כדברי או"י (דבין השמשות לאו דווקא) ודלא כמרדכי הנ"ל והוא לומד שהגמרא באה לומר רבותא שאפילו ברץ בין השמשות שכבר עשה כל מלאכתו מכ"מ עדין יוכל לומר שהוא רץ לומר עישרתם עירבתם או בשביל לרחוץ פניו ידיו ורגליו או להחליף בגדיו לכבוד שבת ומוסיף הישי"ש שני"ל שמה שכתב האו"י דווקא מחצות היום ומעלה היינו לעניינן שדינינן ליה בסתמא שרץ לצרכי שבת מה שאין כן קודם חצות היום שרובא דעלמא עסוקים במלאכתו, אבל אם ברור לנו שהוא רץ לצרכי שבת - אפילו בכל השבוע הוא פטור כמו שמצאנו לגבי שמאי הזקן שכל השבוע היה טורח לכבוד שבת ולא דווקא לשבת אלא אפילו לשם מצוה קלה היכא שברור לנו שרץ בגין המצווה - פטור, וזאת עפ"י הגמרא (ברכות ו, ב) שאמרו לעולם ירוץ אדם לדבר מצוה וכפי שנפסק בשו"ע או"י ח' צ"ב "מצוה לרוץ כשהולך לבית הכנסת" וכן לכל דבר מצוה ואפילו בשבת שאסור לפסוע פסיעה גסה - זה רק ברץ שלא לצורך מצוה. ובדומה לישי"ש כותבים החסדי דוד על התוספתא (ב"ק פ"ב ד"ה שנים) והיעב"ץ בסידורו (ח"א דף שסח ע"ב) מסוגין שהרץ לבית הכנסת או לפירקא - פטור, שהרי מצוה לרוץ לכל מצוה ואפילו בשבת.

לפי שסיבת הפטור אינה תלויה במה שרץ מחמת טירדא של ערי"ש אלא הפטור תלוי במה שרץ ברשות. ואם הזיק - פטור כדין אונס גמור שאנוס הוא לרוץ ואין בכוחו להנצל מהזיק.

אך יש להקשות על פוסקים אלו שפוטרים 'העושה ברשות' למצוה ממשנה ב"ק סב,ב לדעת ת"ק, הניח חנוני נרו מבחוץ והזיק - חייב גם בני"ח. ואף שרי יהודה פוטר משום שהוא מזיק ברשות מצוה, הלכה כת"ק שהמזיק בנר חנוכה חייב. ויש לומר שמה שת"ק מחייב בנר חנוכה זה משום שהיה לו לישב ולשמור את נרו שלא יזיק במשך זמן החיוב (חצי שעה) כפי שכתב הרמב"ם נזקי ממון יד,ג ואין ללמוד מזה לדין הרץ לצורך קיום מצוה שפטור, ששם הוא רץ ברשות, משא"כ בעניין ני"ח אין לו מה לרוץ ולהיות בהול שנפטור אותו על נזקו.

ג. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם בה"ל שבת (ל,ב) פסק: "איזהו כבוד - זה שאמרו חכמים שמצוה על אדם לרוחץ פניו ידיו ורגליו בחמין בערב שבת מפני כבוד השבת ומתעטף בציצית וישב בכבוד ראש מיחל להקבלת פני השבת כמו שהוא יוצא לקראת המלך". ובהלכות חובל ומזיק (ו,ט) מביא את הדין שלנו: שנים שהיו מהלכין ברה"ר אחד רץ ואחד מהלך והזוק אחד מהם בחבירו שלא בכוונה - זה הרץ חייב מפני שהוא משנה. ואם היה ערב שבת בין השמשות - פטור, מפני שהוא רץ ברשות כדי שלא תכנס השבת והוא אינו פנוי.

חסדי דוד על התוספתא ב"ק מבאר שצריך האדם להיות פנוי לגמרי בזמן כניסת השבת ולא רק ממלאכה, אלא מכל דבר ולכן צריך הוא לרוץ עם חשיכה ולהשלים עסקיו להיות ללא כל טירדא בעת כניסת השבת.² ולכן אומר החסדי דוד שאפילו אם רץ בערב שבת לעסקיו סתם שאינם לצורך השבת - אפילו הכי נחשב רץ ברשות שאם הזיק פטור, כי אם לא יגמור עסקיו לא יוכל לפנות מחשבתו מכל טירדותיו כדי שיוכל להתרכז בקבלת שבת בכבוד ראש כפי שדורש הרמב"ם עפ"י הבנתו בסוגיתנו (ב"ק ל,ב).

ד. גדר הפטור לרץ ברשות מצוה

בגמרא ב"ק (ל,א וכן סב,ב) מצאנו שרי יהודה פוטר כל מזיק ברשות, שלא ייתכן שנתנו לו רשות לעשות כן ובכל זאת נחייבונו אם יזיק!

² בגרי"ז על התורה פ' יתרו על הפסוק "והיו נכונים ליום השלישי" מפרש את דברי הרמב"ם, שזהו כבודו של מלך שיהיו יושבים ומיחלים לבואו ולהקבלת פניו כשהוא פנוי מכל טירדה.

ולכן אלו שנאמר בהם שמותרים לקלקל ברה"ר (פותקין ביבותיהן בימות הגשמים וכו') אם הזיקו - פטורין לר' יהודה.

וכן חנוני שהניח נר חנוכה כדין בפתח הפונה לרה"ר והזיק - פטור משום שהוא מזיק ברשות מצוה.

ברם להלכה נפסק דלא כר' יהודה ולכן המוציא תבנו וקשו לרה"ר לזבלים והוזק בהם אחר - חייב בניזקו, כדעת רבנן במשנה ב"ק ל,א וכן בנר חנוכה אעפ"י שהניחו בפתח הפונה לרה"ר ברשות מצוה - בכל זאת חייב אם הזיק. ויש להבין מדוע, מאי שנא ממי שרץ בין השמשות והזיק שפטור:

הכלי חמדה פרשת כי תצא (ע"מ רלו) מתרץ את הקושיא מנר חנוכה עפ"י דברי הרמב"ם הל' נזקי ממון יד, יג שהטעם לחיוב בנר חנוכה מפני שהיה לו לשמור נרו שלא יזיק, שהרי נפסק להלכה בגמרא שבת כא,ב כבתה אין זקוק לה, ועיקר המצוה היא ההדלקה אם כן לאחריה שוב אין הוא טרוד בדבר מצוה ולכן חייב כשלא שמר את נרו.

טרם הסברנו את גדר הפטור לרץ בין השמשות. יד המלך על הרמב"ם חובל ומזיק א,יא שואל מה בכך שרץ ברשות אנוס הוא בהיזקו. הרי אדם מועד לעולם ובנזקין חייב אף באונס (ויליף מ"פצע תחת פצע" שחייב על אונס כרצון ב"ק כו,ב) ואין לומר שאונס הרץ בע"ש בין השמשות עדיף הוא מכל אונס דעלמא ולכן פטרוהו, שאם כן מדוע בשניהם מהלכין ג"כ פטורים אם הזיקו זה את זה ולמה לא נחייבם מדין אדם מועד לעולם שחייב אף באונס?

יד המלך מסביר שכל אונסין פטרה התורה ולמדו זאת מהפסוק. "ולנערה לא תעשה דבר" (ב"ק כח,ב) אלא שבנזיקין גילתה התורה "פצע תחת פצע" דשאני אונס של נזיקין שבו חייבה התורה על האונס כרצון. אך יד המלך מדגיש שבגילוי של "פצע תחת פצע" לא התבטל הפטור של אונסין מכל נזיקין ויש מקרים של אונס בנזיקין שיהיה פטור והפשט הוא כך: בנזיקין שהם ענינים שבין אדם לחבירו אילו פטרנו את המזיק בגלל אנסו היה מסובב חיוב והפסד לניזק וכלל זה למדתנו התורה שאמנם אונס רחמנא פטריה, אבל לא חייבה התורה לאדם אחר שיפסיד בגלל אונסו של המזיק, כלומר עיקר טעם החיוב לאונס בנזיקין הוא מכח סברא שאין באונסו של המזיק להפסיד לאחריו, ולמה יגרע אונס הניזק מאונס המזיק! וכעין זה כתב הש"ך חו"מ כא סק"ג בשם הירושלמי: אונס רחמנא פטריה - אמרינן, אבל אונס רחמנא חייבה לאחר - לא אמרינן. סברא זו קיימת רק כאשר לניזק אין שום חלק בגרימת ההזק, לעומת זאת במקרה שהניזק שותף בסיבוב ההיזק, כגון בישן ובא אחר וישן אצלו והראשון הזיק לשני, כיוון שלולי שהיה בא השני

וישן אצלו - לא היה באונסו של הראשון לבד לסובב את הנזק והרי הניזק שותף בגרימת ההזק - בזה פטור המזיק.

עפ"י זה נבין מדוע רץ ביום חול - חייב, ובער"ש בין השמשות - פטור, ובשניהם רצים או מהלכים - שניהם פטורים אף בחול (רמב"ם חו"מ ו, ט). כששניהם הולכים או שניהם רצים - אין עדיפות לאחד על השני וכשנתקלו זה בזה והוזק אחד מהם שלא בכוונה - הרי שלא אונסו של המזיק לבד סובב את ההפסד של הניזק שאם לא היה גם חברו נאנס בהליכתו (ברשות) - לא היה המזיק מזיקו, ובכה"ג שלא אונסו של המזיק לבדו סובב את הנזק - אנו נשארים בכלל היסודי שאונס רחמנא פטריה. ובאחד רץ ואחד מהלך בחול - הרץ שהזיק שינה מהרגילות ולא מיחסים את הנזק כלל למהלך שנהג כראוי, בכה"ג יש לרץ שם מזיק וחייב כי פשע בכך שרץ, לעומת זאת ברץ בין השמשות שאז הדרך והרגילות היא לרוץ יש לרץ ברשות שם אנוס במצותו (להתכוון לשבת) והמהלך היה לו להזהר מפני הרצים ברה"ר בשעה זו, ואם לא נזהר - הרי שהוא שותף בגרימת ההזק וממילא חוזרים לכלל הבסיסי באונס רחמנא פטריה למזיק (כעין זה בכלי חמדה הני"ל).

ה. מקרים בהם יש נפקא מינות בין הפוסקים

א. רץ לקיים מצוה אחרת (לא בער"ש בין השמשות) כגון רץ לתפילה או לשיעור תורה והזיק בריצתו האם חייב לשלם:

לפי המרדכי וחוי"ט - חייב לשלם, לפי שאין הוא בהול כל כך, שכן אין זו מצוה שזמנה מצומצם (פחות מרבע שעה) כמו בין השמשות ואף אם ממחר כי השיעור כבר התחיל אין לפוטרו לפי דהיה לו ללכת בזמן.

לפי העונג יו"ט - כיוון שהריצה אינה מגוף המצוה אין פטור של רץ שהזיק, ואף שיש מצוה לרוץ לכל עשיית מצוה מכ"מ זה בגדר הידור מצוה בלבד.

לפי האוי"ז, הגי"א, יש"ש והיעב"ץ - פטור על נזקו.

ב. רץ להכנת צרכי יו"ט בין השמשות - למרדכי וחוי"ט - חייב אם הזיק כי אין דין תוספת יו"ט וממילא אין דין לרוץ לקבל יו"ט. לעונג יו"ט - חייב, כי אין מצווה לרוץ בקבלת יו"ט. לאוי"ז, יש"ש וסיעתם - פטור כשם שפטור כל הרץ לשם מצוה.

ג. רופא שהוזעק לטפל בחולה מסוכן ומתוך שהזדרז להגיע - הזיק (כגון שדרס כלב יקר) האם חייב לשלם: לפי המרדכי וחוי"ט - נראה שפטור, שהרי

מצוה להציל וזמנו מצומצם, הוא בהול טובא ובוודאי לא גרע מרץ בין השמשות דפטור.

לפי העונג יו"ט - יש להסתפק, שתרי העונג יו"ט פטר רק במקרה שגוף המצוה זה לרוץ ואפשר שכאן גוף המצוה זה להציל את הפצוע והריצה היא לא גוף המצוה, ברם מצד שני כיוון שהזמן הוא מרכיב מרכזי בהצלת החולה, אם כך אפשר שהריצה היא מגוף המצוה ולכן יש לפטור את הרופא אם הזיק. לפי או"י ישי"ש וסיעתם - פטור אם רץ והזיק שהרי הוא רץ לקיים מצוות השבת אבידת גופו!

ר' מאיר שמחה בחידושו לבי"ק לב, א כתב על דינו של איסי בן יהודה שדווקא ברץ בין השמשות שמצוה לרוץ קמי מלכתא וכולי עלמא ידעי דא מילתא לכן הניזק היה לו להזהר שלא ינוק מהרץ ברה"ר בער"ש בין השמשות, ואם לא נזהר - איהו אפסיד אנפשיה שהרץ רץ ברשות ופטור. (כמו שסבר בעל החנות בשאלה לחו"י הנ"ל) אבל ברץ למצוה אחרת אף בפקוח נפש - המזיק חייב, כי הניזק לא בעי ליה למידע שזה ירוץ פתאום ולכן לא נזהר ממנו, לפי ר' מאיר שמחה יוצא שהרופא חייב בניזקו, כי הניזק לא ידע להזהר מפניו.

ד. רץ בסמוך לכניסת שבת לסיים עיסקת חולין, כגון שיש לו עיסקה עם גוי שיוכל להשתכר בה ריווח גדול ויש אפשרות לבצעה רק ביום שישי בסמוך לכניסת השבת ואם לאו - לא יוכל לעשותה בזמן אחר.

לפי המדכי וחוי"י ועונג יו"ט וישי"ש וסיעתו - חייב אם הזיק שהרי אין כאן מצוה ואין סיבה שיפטר. וכן פסק הרמ"א שעח, ח. אולם לפי הרמב"ם שצריך לסיים עסקיו לפני השבת כדי שיהיה ראשו ומוחו פנוי מכל טירדא כדי שיוכל לקבל שבת בריכוז בלי מחשבות מטרידות - הרי שריצתו לסגור עיסקה עם הגוי היא ריצה ברשות כדי שלא תכנס השבת וראשו אינו פנוי וכפי שכתב החסדי דוד על תוספתא ב"ק פ"ב שברץ³ בע"ש אפילו לעסקיו ג"כ נחשב ברשות, וכ"כ הסמ"ע בשעח ס"ק יא.

ו. מסקנת המשנה ברורה

השו"ע (או"ח רג) פוסק את דינו של רב חסדא (שבת ק"ז, ב) שמצוה להשכים ביום שישי להכין צרכי שבת ומצוה לאדם לעשות זאת בעצמו (שבת ק"ט, א)

³ בחסדי דוד מוכח שהרמב"ם פטר מזיק בריצתו לסיום עסקיו דווקא בע"ש, ולא בשאר ימים כנראה, בעקבות לשון המשנה רץ בע"ש.

הבאור הלכה שם תמה מדוע הרמב"ם השמיט דין זה והוא מציע תרוץ עפ"י סוגיתנו ב"ק לב. נפסק כאיסי בן יהודה שהרץ בער"ש בין השמשות פטור כי הוא רץ ברשות מצוה, אם כן דווקא בסמוך לכניסת השבת יש מצוה להכין צרכי שבת ולא בהשכמה לכן למד הרמב"ם שאין הלכה כר' חסדא. ברם הבאורה"ל דוחה תרוץ זה ומסיק שבאמת יש מצוה אף בהשכמה, אולם לא פטרוהו אם הזיק כי אם לפנות ערב שהזמן דחוק ואין לו פנאי לעיין ולשמור את עצמו בזמן הריצה. יוצא אם כן, שהמשנ"ב מצריך ב' תנאים לפטור את המזיק בריצתו: א. שיש מצוה ב. שהוא בהול טובא בגלל שזמנו דחוק ואינו יכול לעיין ולהזהר שלא יזיק, וזה דומה לעקרון שבדברי המרדכי והחוו"י אלא שהם צמצמו את זמן הפטור לבין השמשות עצמו, ואילו המשנ"ב מרחיב את זה לזמן שלפני כניסת שבת.

ז. דיונים בדין מזיק ברשות מצוה

ב"ק ל,א: תניא כל אלו שאמרי פותקין ביבותיהן וגורפין מערותיהן, בימות החמה - אין להם רשות ובימות הגשמים - יש להם רשות, ואעפ"י שברשות עשו אם הזיקו - חייבים לשלם, ויש לשאול מדוע חייבים לשלם, מאי שנא מהרץ בער"ש בין השמשות שפטור משום שהוא רץ ברשות? כך שואלים המאירי ופיסקי הרי"ד ב"ק לב,א (ונראה שלמדו שהפטור של רץ ביה"ש אינו מצטמצם רק לקבלת שבת (כמרדכי חו"י ועונג יו"ט) אלא הפטור רחב יותר כשיטת הרמב"ם או כמהרש"ל וסיעתם).

א. המאירי מתרץ שברץ בע"ש ביה"ש - כך דרכו ואין שם שינוי כלל. ונחשב כמו המהלך ולכן פטור, משא"כ בב"ק ל,א פותקין ביבותיהן לרה"ר הוי שינוי שאמנם התירו לעשותו בימות הגשמים, אך מכ"מ לא פטרוהו אם הזיק כי אחרי הכל זהו שינוי.

ב. הרי"ד מתרץ שברץ ביה"ש פטרו אותו כי היה לניזק להזהר לא להפגע, אבל בפותקין ביבותיהן וכו' אין לומר כן מפני שממלאים את כל הדרך ואין הניזק יכול להנצל מניזקם ואף אם יזהר עלול להנזק.

ג. בהערות המהדיר על פסקי הרי"ד (הערה 51) מתרץ שיש לחלק בין אדם המזיק (שפטור בכה"ג) לבין בור (לא פטרוהו).

ד. עפ"י האמרי משה (כט,ד מביא בהגהה) - מה שבפותקין ביבותיהן אמרינן שאף שמוציאין לרה"ר ברשות בכו"ז אם הזיקו חייבין - שם מתחילה כד

היתה התקנה שיהיה לו רשות להוציא אך באופן שייתחייב אם לא ישמור שלא יזיקו ואין להשוות זאת לדינים אחרים.

ח. מזיק מתוך שבא להציל נרדף

איתא בב"ק קיז,ב: נרדף ששיבר את הכלים של רודף - פטור, שלא יהא ממונו חביב עליו מגופו (שהרי אם הנרדף היה הורג את הרודף - היה פטור, כל שכן שיפטר על ממונו - עפ"י תוס' סנהדרין עד,א ד"ה שלא) אבל אם שבר הנרדף כלים של אדם אחר - חייב לשלם, כדין המציל עצמו בממון חברו שחייב (ב"ק ס,ב) ורודף (מושיע) שהיה רודף אחר הרודף להציל את הנרדף ושבר כלים בין של נרדף בין של כל אדם - פטור ולא מן הדין אלא שאם אין אתה אומר כן, אין לך אדם שמציל את חברו מן הרודף.

החידושי אנשי שם בסוף ב"ק (מד,א בדפי הרי"ף אות א) שואל מפני מה אמרה הגמרא שהמושיע ששבר כלים - פטור שלא מן הדין מאי שנא מהא דתנן בב"ק לב,א שרץ בע"ש בין השמשות פטור מפני שרץ ברשות מצוה. ואם כן המושיע שרודף אחר הרודף ושבר כלים צריך להיות פטור מדינא שהרי רודף ברשות הוא ואין לך מצוה גדולה מזו שרודף להציל נפש מישראל. וכתבו התוס' (סנהדרין עג,א ד"ה אף) שלא רק שרשאין להציל את הנרדף בחיי הרודף אלא זו חובה להציל, ואם כך מדינא צריך להפטר. ותרץ שם שנתקל בריצתו והזיק - פטור משום מזיק ברשות מצוה כמו רץ בין השמשות, ומה שהוסיפו לפטור שלא מן הדין בא לומר שאף בגוונא שהיה אפשר לו להצילו מבלי לשבור כלים, שבוה לא מצאנו שיפטר שהרי ברך ביה"ש אם הזיק בכוונה או באופן שיכל להמנע מהזק - חייב לשלם כמבואר בפוסקים קמ"ל שבמושיע שרץ להציל - פטור בכל גווני ולכן הגמרא הדגישה "שאם אין אתה אומר כן אין לך אדם שהוא מציל מן הרודף" כי אדם עלול לעשות חשבון שמא ירדו עימו לדין על שהזיק כלים אף שהיה לו להציל מבלי להזיק ובשל כך ימנעו מלהציל את הנרדף, לכן פטרו את המושיע שלא יהסס מלהציל. והחידושי אנשי שם מוסיף שנראה לו שזו כוונת הרמב"ם (חובל ומזיק ו,ט) שרץ בער"ש ברשות כדי שלא תכנס השבת והוא אינו פנוי. כוונת הרמב"ם לאפוקי היכא דרץ לדבר מצווה אחר שיש לו פנאי להיזהר שלא להזיק כי זו לא מצוה שזמנה מצומצם וכשיטתו של המרדכי. כלומר החידושי אנשי שם למד ברמב"ם כמרדכי והוא מפרש את הביטוי ברמב"ם שלא תכנס השבת והוא אינו פנוי - שזמנו מצומצם והוא בהול טובא ואין לו פנאי ושהות לעיין בריצתו שלא יזיק.

אמנם לעיל הבאנו פרוש אחר ברמב"ם כפי שכתב החסדי דוד, שלמדו ברמב"ם שכוונת הביטוי והוא אינו פנוי - שצריך להתפנות מכל טירדא שכדי לקבל שבת בריכוז ובלא כל הפרעה ולא שזמנו מצומצם ואין לו פנאי.

לולי דמסתפינא אולי אפשר לתרץ עפ"י דקדוק בלשון הגמרא. במילון מופיע שיש הבדל בין שָׁבַר בבניין פֿעל לבין שִׁבַר בבניין פֿיעל. אף שבשניהם פרוש הדבר מפרק לחתיכות ע"י הפעלת כח מכ"מ בשִׁבַר בבניין פיעל זו פעולה מכוונת במזיד, משא"כ בשָׁבַר. עפ"י דקדוק זה יש לומר שמושיע שרדף אחר הרודף להציל את הנירדף ושִׁבַר כלים - פטור שלא מן הדין. המילה שִׁבַר כאן היא בדווקא, שאפילו אם הרודף תפש כדים של אחרים וזרקם על הרודף במכוון (מזיד) בכדי למנוע ממנו את הרצח - המושיע פטור שלא מן הדין שאעפ"י שמזיק ברשות מצווה בריצתו פטור זה דווקא כשנתקל בלא כוונה אבל במה שמזיק בכוונה - וודאי חייב כמבואר בפוסקים (עיי' בתשובת הו"י סימן רז בסופו ובכלי תמדה פ' כי תצא ע"מ רלו). אבל במושיע ששבר כדים על הרודף - יהיה פטור שלא מן הדין, שאם אין אתה אומר כן נמצא אין לך אדם שמציל חברו מיד הרודף, שזה כלול בתקנה. (האמת שלא תמיד הגמרא מדקדקת בלשונה להבדיל בין שבר לשיבר כפי שנראה מסנהדרין עב,א, אך מכ"מ אם נקבל שכאן לגבי רודף הגמרא דקדקה ואמרה שִׁבַר בדווקא עפ"י כללי הלשון והדקדוק הרי שקושיית החידושי אנשי שם תתורץ בשופי!)

והנה האגרו"מ (חו"מ ח"ב סי' ס"ג) נשאל ע"י האדמו"ר מבובוב על הלוואה שלקח במלחמת העולם השניה בכדי להשתמש בכסף זה להצלת נפשות ישראל מן ההרגה בשואה וכוונתו היתה שהציבור יפרע את חובו, אך כעת הוא נתבע לפרוע הלוואתו וטענתו היתה שמדינא הוא אינו חייב לשלם בדומה לדין של מושיע שרדף להציל ושבר כלים של כל אדם שפטור, שאם אין אתה אומר כן אין לך אדם שמציל את חברו מיד הרודף. תשובת ר' משה פיינשטיין זצ"ל - עפ"י הדין הוא חייב לשלם את הלוואה בין אם השתמש בה להצלת עצמו ובין אם השתמש בה להצלת אחרים, והתקנה שאמר רבה שהמושיע פטור שלא מן הדין - היא רק לפטור מדין מזיק ולא מחיוב גזל או הלוואה שבזה לא תיקנו ויותר מזה גם בדין אדם המזיק הפטור בתקנה הוא רק לחפצים שמפריעים לו בדרכו אבל בשבר כלים שאינם עומדים בדרכו - אין זה נכלל בתקנה וחייב גם אם עשה זאת להצלת רבים. לכאורה עפ"י דברי הגרמ"פ מובן שאם זרק המושיע כדים של אחרים על הרודף - יהיה חייב, כי אין אלו כדים שהיו בדרכו ועליהם לא חלה התקנה הנ"ל, אך אפשר שהגרמ"פ בא לומר שאם שבר כלים סתם שאינם בדרכו - חייב, כי לא היה צריך לשוברם בכדי להציל, לעומת זאת אם הוא שבר כדים על ראשו של

הרודף, כי כך יוכל למנוע ממנו את מזימתו - הרי שזה בכלל כוונת התקנה שאנשים ירצו להציל ויצילו בכל דרך ולא בא הגרמייפ לאפוקי דרך זו, וזה נכלל בסיום דברי רבה: "שאם אין אתה אומר כן אין לך אדם שמציל את חברו מיד הרודף".

ט. היזק מתוך שמחת מצוה

הרמ"א (או"ח תרצה, ב) פוסק שאם אדם הזיק את חברו מתוך שמחת פורים - פטור מלשלם וברעק"א שם (וכן בתרוה"ד סימן קי הביאו תשובת מהר"י מינץ) שכל מאכל שחוטפים הבחורים משום שמחת פורים ואפילו שלא ברשות, משעת קריאת המגילה עד סוף סעודת פורים בלילה שאחרי פורים (שהם שני לילות ויום אחד) אין בזה משום גזל ואין להזמינו לבי"ד על כך.

יש לציין שהפטור להיזק מתוך שמחת פורים ולכל מזיק ברשות מצוה הוא רק אם לא נתכוין להזיק, אבל אם הזיק בכוונה זדונית כמו בתשובת תה"ד סימן ר"י שאחד היה שונא לחבירו ודחף אותו בסיבובים של ההושענות בחג סוכות ושבר לו את עצמות כתיפו - המזיק חייב לשלם ואין את הפטור של מזיק מתוך שמחה של מצוה, ע"ש בתשובה ועיין שעה"ד ובסעיף ו שם שאין פטור למזיד כלל. בשו"ע חו"מ שעח"ט פוסק הרמ"א שבחורים הרוכבים לקראת חתן וכלה והזיקו זא"ז ממון מתוך שמחה ושחוק וכן בשאר דבר שמחה - פטורים מתשלום הואיל ונהגו כן. ויש להבין מהו המקור לפטור את המזיק בכה"ג? לכאורה ניתן לומר שכל מזיק ברשות מצוה פטור ופטור גם מזיק מתוך שמחה של מצוה. אולם אם נבחן את השיטות שהבאנו לעיל הרי שהסבר זה הוא טוב לשיטת הישי"ש והיעב"ץ שפטרו כל מזיק ברשות מצוה, אך לשיטת המרדכי וחו"י שסיבת הפטור היא משום שזמן המצוה מצומצם והוא בהול טובא - זה לא שייך כאן, וכן לשיטת העונג יו"ט שהפטור הוא דווקא כשגוף המצוה זה לרוץ - כאן זה לא שייך שהרי גוף המצוה זה לשמוח או לשמח חתן וכלה, וגם לשיטת השטמ"ק ור"י מאיר שמחה ב"ק לב, א שת"ר ביה"ש פטור משום שהיה לניזק להזהר שלא יזיקוהו.

סברא זו לא שייכת כאן כשגזול ממנו בחטיפה מתוך שמחת פורים. לפיכך יש לחפש הסבר אחר לסיבת הפטור למזיק מתוך שמחה של מצוה. הגר"א בחו"מ שעט"ק כ"ה מציין לתוס' בסוכה (מה, א ד"ה מיד) שמביא את דברי רש"י בהסבר המשנה: "מיד התינוקות שומטין לולביהם ואוכלים את אתרוגיהם" - שהגדולים שומטין את הלולבים מידי הקטנים ואוכלים את אתרוגי הקטנים מיד לאחר חבטת ערבה ואין בדבר משום איסור גזל ולא

משום דרכי שלום לפי שכך נהגו מחמת שמחה ("ושמחת בחגך") מוסיף תוס' ויש ללמוד מכאן לאותם הבחורים שרוכבים בסוסים לקראת חתן וכלה ונלחמים זה עם זה וקורעין בגדו של חבירו או מקלקל לו סוסו שהם פטורים לפי שכך נהגו מחמת שמחת חתן וכן כתב גם המרדכי סוכה סימן תשמג ונפסק ברמ"א שעח, ט ויש להבין מהו גדר הפטור לגזל זה ולהיזק זה?

במג"א (או"ח תרצה סק"ז) מביא מחלוקת אם הפטור הוא רק על היזק ממון או גם בהיזק אדם בגופו, ויש לשאול מדוע שיהיה חילוק בין גוף לממון? ונראה לבאר את הדברים עפ"י השו"ע חו"מ תכ"א, ה שם (עפ"י תשובת הרא"ש כלל ק"א, ו) בשנים שנתאבקו זה עם זה והפיל אחד את חבירו לארץ וסימא את עינו - פטור.

והטעם משום שנתאבקו מרצון שניהם וכל אחד דעתו להפיל את חבירו וידע כל אחד שאי אפשר לצמצם שיפילו באופן שלא יהיה היזק - הרי זה נחשב שמחלו זה לזה על כל נזק שייגרם, לפי זה אפשר לומר שבמזיק בשמחת חתן וכלה או בשמחת פורים - פטור מטעם מחילה כמו המתאבקים זה עם זה, ואת המחלוקת שהביא המג"א האם מוחלים רק על ממון או גם על היזק גוף - יש לומר שזו מחלוקת באומדנא עד כמה אדם מוחל בכדי לשמח חתן וכלה או שאר שמחה של מצוה, שאפשר שרק על ממון הוא מוחל אך אינו מוחל על נזקי גופו, כל זמן שלא פירש כן (עיין חו"מ תכ"א, יב שבקרקע **כסותו** והפטר - הוי מחילה, אך בסמא עיני - לא הוי מחילה, כי אין אדם מוחל על ראשי איברים) והמשנ"ב או"ח תרצה ס"ק יג בשם הב"ח כותב שהחילוק הוא בין היזק קטן (ממון) להיזק גדול (גוף).⁴

סיום

ראינו את הגישות השונות בדין המזיק ברשות מצוה ושעיקר הפטור הוא מדין אונס גמור. לסיום נציין לנקודה חשובה בספר דברי משפט (כרך ה עמ' שסד) שם כותב הרי ישראל מאיר זכריש שליט"א שבנסיעה בכלי רכב אין

⁴ אך עדין יש לשאול לפי הרמ"א (או"ח תרצ"ח) שמתיר להתחפש בפרצופים ובבגדי נשים שיש איסור לא ילבש דבר וכו' וכן בבגדי שעטנז דרבנן נהי שמועילה מחילה בממון אבל איך תועיל מחילה על איסורין?

בד"מ סוף סימן תרצ"ו כתב לישב המנהג להקל אף באיסורין עפ"י המשנה בכלאים פ"ט מ"ב וב"ק ק"ג, א שמוותר ללבוש כלאים כדי להעביר את המכס, שמע מינה שאם אינו מתכוין ללבישה - מותר וכל שכן לפי מקצת מפרשים שפירשו שם שלובשם כדי שלא יכירוהו שהוא יהודי ובכל זאת מותר באיסור כלאים, אם כן ש"מ שמוותר ללבוש בגד האסור כשמתכוין בלבישתו כדי שלא יכירוהו בלבד.

פטור של מזיק ברשות מצוה ואפשר דבכל שינוי נעשה מזיק ממש וחייב בכל אופן של שינוי וגם אין רשות לשנות לדבר מצוה וכשממהר לצורך פקוי"ג - הותר רק כשהוא מפעיל אזעקה וכעת לא מצאתי מדברי הפוסקים בעניינים אלו דבחוי"מ שעח"ט ובתשובת הרא"ש לגבי היזק סוסים שבסתם חייב (וברמ"א לגבי שמחת חתן - פטור). לגבי מכוניות אולי יש דינים אחרים ע"כ דבריו.

לא זכיתי להבין מנין לו לחדש שאין היתר למחר ברכב (אף בלי אזעקה) כשהוא במקום מצוה ומנין פשוט לו שיש לחלק בין סוסים למכוניות. לעני"ד השליטה של נהג בריכבו היא לא פחות משליטת הרוכב על סוסו ואף עדיפא מיניה, ולא נמצא כלל בפוסקים ראשונים ואחרונים שצמצמו את הפטור רק לרץ ברגל ומשמע משפטות הדברים שיש לפטור גם את הממהר בריכבו להספיק לפני כניסת השבת (לפחות לפי הרמב"ם ומהרש"ל וסיעתו) אמנם לשיטת המרדכי וחוי"מ שהפטור הוא רק למצוה של קבלת שבת שזמנה מצומצם ולא יכל לעשותה קודם אולי יצדק מי שיאמר שאין פטור לנוהג ברכבו. ואם הזיק בנסיעתו ברכב כשמהר להגיע לפני כניסת שבת מסתבר לדינא שיוכל להפטר בטענת קים לי כפוסקים שמרחיבים את הפטור.⁵

⁵ ככל הנדון כאן, עיי בספר אמרי יעקב, רבי יעקב מאיר שטרן, עמי קעה ד"ה פן יזיק, ופשוט שאין חילוק עקרוני בין רץ לבין נוסע; ועיי במאמרו של הרב שמואל אליעזר שטרן ומכתבו של הרב משה שאול קליין בקובץ בית הלל, שנה ה גליון ד(כ), אלול תשס"ד, ואף הם לא הבחינו בין רץ לבין נוסע (הערת עורך).